ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА / CONCLUSIVE PART

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Петро Саух (Київ, Україна)

HISTORICAL MEMORY AS A COMPONENT OF NATIONAL CULTURE

Petro Saukh (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID 0000-0001-9767-7496

Вступ. Кожен новий крок у соціокультурному розвитку будь-якого суспільства спонукає до визначення у ставленні стосовно своєї історії, того досвіду, що дістався у спадок від минулих поколінь. До того ж існує пряма залежність між масштабністю соціокультурних завдань, що їх ставить перед собою суспільство, і глибиною та розмахом осягнення попереднього історичного поступу. Чим глибші зміни передбачено здійснити, тим всеосяжнішим і відповідальнішим має бути ставлення до історичного досвіду наших попередників.

Потреба заглянути в глибину століть продиктована необхідністю збагнути сенс забутих уроків історії, знайти в них непроминальні цінності, створені предками. Їх надбання – це передусім та життєтворна святиня, до якої знову і знову припадаємо, вирушаючи в незвідану путь соціальних перетворень. Історичний досвід минулого – це досягнення і прорахунки наших прародичів, його належить покласти у підмурок розвитку народу. Забувати або нехтувати ним означає зводити будівлю майбутнього на піску. Іншими словами, визнавати себе випадковими подорожніми на стежках світової історії, які не знають, навіщо прийшли у світ, для чого живуть і чого мають досягти.

Історія органічно пов'язана з пам'яттю, яка долає невпинний час, долає забуття. У цьому непересічна культурна значущість пам'яті. Безпам'ятство – це невдячність перед минулим і безвідповідальність перед майбутнім. Як справедливо зазначає українська письменниця Оксана Забужко, «безпам'ятний – значить ослаблений. Той, хто не знає, звідки він вийшов, позбавлений дуже важливого

ресурсу психологічної підтримки – розуміння логіки і змісту власного життя, і тих подій, що в ньому відбуваються». Щоб не помилятися в майбутньому, треба пам'ятати про свої прорахунки в минулому. При цьому любити своє минуле і пишатися ним, а не постійно переоцінювати його на догоду мінливим суб'єктивним інтересам чи амбіціям. Цінуючи минуле, ми повинні розуміти, що не обов'язково безпосередньо відтворювати його форми, аби відчувати гордість за діяння своїх предків. «Очищена» пам'ять, помножена на моральну оцінку, породжує совість як внутрішню самокритику. Якщо немає пам'яті, то немає оцінки, а отже, нема й совісті. Історична пам'ять народу формує моральний клімат, в якому він живе, в якому кожен із нас повниться добром чи злом.

Віднайти національну парадигму. Культура як світ нашого існування пронизана пам'яттю, що органічно вплетена в тканину сучасності. Будь-яка соціокультурна трансформація (а саме таку ми переживаємо зараз) пов'язана зі зверненням до минулого. Кожне таке звертання збагачувало сучасність, по-своєму розуміло її, формуючи необхідне підґрунтя для руху вперед. Звернення кожного народу до свого національного минулого, якщо воно не було зумовлене прагненням відмежуватися від інших народів та їх культурного досвіду, було плідним, оскільки збагачувало, розмаїтило, розширювало його культурні обрії. Неможна забувати, що некритичний й занадто прискіпливий погляд в глибини історії часто-густо негативно впливає на процес міжкультурної взаємодії, створює умови для деформацій історичної пам'яті та спокуси для відповідних національно-культурних манівців. Надмірне захоплення минулим, його ідеалізація, спроби будувати життя в стилі «Future in the Past» (майбутнє в минулому) є небезпечною політико-культурною стратегією.

І все ж не варто нехтувати старим. Справа в тому, що справжнє нове породжується в смисловому полі старого як його внутрішнє самозаперечення. Нове є таким лише відносно старого, а не саме собою. Нове як щось самодостатнє – нонсенс, такого нового нема і бути не може. Соціокультурний поступ людства – це поступове накопичення, як зазначав відомий французький антрополог Леві-Стросс, форм поведінки, історичного досвіду та культурних цінностей. Невипадково найбільшу сталість та динамізм в історичному розвитку демонстрували ті народи, які творчо слідували традиції, продукуючи нове на її основі, чим забезпечували неперервність поступу (Lévi-Strauss, 1974, p. 280–281).

Історія завжди давала підстави для критичного осмислення. Саме через таке сприйняття свого минулого ми страхуємо себе від допущених помилок, вчимося у наших предків. Людина, байдужа до історії, культури, традицій, звичаїв, не хоче й не

може високопродуктивно працювати. Тобто вона працює…, але прагнення споживати в ній домінує над прагненням продукувати. Споживання, не урівноважене продукуванням, постає як споживацтво, тобто обертається руйнівною стороною. «Після мене хоч потоп» – таким стає життєве кредо людини, «вільної» від історії, тобто від відповідальності перед предками й нащадками, минулим і майбутнім. Така людина аніскільки не обтяжена моральністю.

Нині Україна постає як нація, яка починає усвідомлювати себе в етнічному багатоголоссі світу. Це є неможливим без певної перспективи бачення, без оцінки історії, бо вона не чиясь, об'єктивно бездушна, а власна, переповнена емоціями, поглядами, білими, чорними, а то й кривавими плямами. Те, що Україна впродовж століть не мала, за деякими винятками, свого погляду на власну історію, останніми роками обговорювалося часто. Але чи готові ми тепер не заангажовано подивитись і сприйняти свій історичний поступ? Чи здатні ми відродити нашу пам'ять, очистивши її від безпам'ятства та ідеологічного схематизму? Чи готові ми до сприйняття та засвоєння тієї історичної спадщини, що стала доступною в наш час? Понад три десятиліття існує незалежна Україна, а ці та інші питання постають німим докором нашому національному сумлінню. Ми продовжуємо боротися зі своєю історією, а отже, і зі своєю пам'яттю. Як і колись, намагалися знайти, а ще краще – дочекатися від владного перста вказівки на єдино правильний кут зору, єдино правильне бачення нашої історії. Яскравим прикладом цього є усі три історичні періоди (1990–2004 рр.; 2005–2021 рр.; 2022–2026 рр.), що в цьому дискурсі лише періодично деякою мірою змінювали акценти. За цих часів частина суспільства орієнтувалася то на стару комуністичну та посткомуністичну парадигму, то на нову національну чи націоналістичну парадигму або на змішану матеріальну доктрину історичної пам'яті. Перша з них апелювала до радянської історичної пам'яті. Національна парадигма навпаки заперечувала комуністичну версію української історії ХХ ст., виводячи державницькі традиції від української націоналістичної революції, УНР та ЗУНР, прославляючи антибільшовицький опір, акцентуючи на трагедії голодомору тощо. Ліберальна ж парадигма української державної політики пам'яті була початково гібридною, бо мала примирити й нейтралізувати те, що здавалося її представникам крайнощами з одного чи другого боку. Усі ці підходи так чи інакше проявлялися в державній політиці пам'яті за усіх українських президентів з 1998 по 2022 рік. Іншими словами, у нас довгий час не було методологічної системи координат щодо історичної пам'яті: ми «схилялися то до проросійської, то до пострадянської, то до антирадянської» парадигми (Солдатенко, 2010). Як наслідок, наше суспільство

нерідко втрачало традиційні зв'язки і ментальну єдність, розколюючись на багаточисельні спільноти за соціальними, регіональними, політичними, культурними й релігійними ознаками. Відбувалася, так би мовити, «капсуалізація спільнот», коли люди упереджено трактували події, читали лише звичайні для їхнього бачення тексти, чули лише тих, хто думає, як вони, й заперечували усе те, що не вписувалося в їхнє власне світорозуміння (Мирний, 2020). Ми вкотре зустрілися із соціальною світоглядною філодоксичністю, причиною якої не в останню чергу була обмеженість, а то й примітивізм у розумінні історичної пам'яті.

Історична пам'ять і освіта. На жаль, від самого початку української державної незалежності нашим вченим і освітянам своєю чергою не вдалося обрати виважену цивілізовану стратегію і напрями відродження нашої історії та викладання її в закладах освіти як світоглядної, життєдайної дисципліни. Ми ніби й прагнули бути об'єктивними в осягненні нашої історії, але як і колись, виходили з однобічної заангажованості, змінюючи її періодично залежно від політичної кон'юктури. Як і колись, історії надавали гіпертрофованого значення шляхом політизації. Прикладом цього можуть бути підручники з історії для освітніх закладів, що за оцінками експертів, не відповідали й не відповідають нині ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям історичної дидактики, ані зрештою теперішнім потребам українського суспільства (Яковенко, 2008).

Звісно, явище політизації історії, на жаль, неминуче. Повністю позбавитися впливу політики на історію нереально. Швидше має йтися про мінімізацію впливу політичних партій, ідеології на зміст історичної науки. Але в Україні, як це не прикро, донині відсутній формалізований механізм фіксації соціального замовлення на зміст історичної освіти, що обумовлює її масштабну політизацію. Зрозуміло, що це не має нічого спільного ні з так званою науковістю історії, ні з інтересами прогресивного поступу незалежної України. Не випадково на цій основі щоразу пропоновані нові обрії відкидали наше суспільство назад у його соціокультурному поступі. Ми швидше руйнували традиції, ніж накопичували їх. Не випадково ряд сучасних дослідників зазначають, що майже вся політика минулого часто «залишалася в зоні метафоричного моделювання та міфології». На їхню думку, справжнім лихом для вітчизняного історіописання став пасеїзм – ступінь самолюбування минулим, що ускладнює бачення перспективи (Кузьмінець та ін., 2023).

Українська історія справді була непростою, починаючи від військових поразок минулого до негараздів у політиці, економіці сучасності, інформаційної війни та агресивних зазіхань росії. Невипадково як рефрен нерідко повторюють слова

В. Винниченка щодо «брому, без якого нібито не можна читати історію України». Але якщо судити об'єктивно, українська історія є не гіршою і не кращою, ніж в інших народів. «Кожній нації, – як справедливо зазначає з цього приводу українська поетеса Ліна Костенко, – є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі наступних поколінь. Ніхто із нас, нині живучих, не може нести відповідальність за давні неспокутувані гріхи. Але кожен із нас зобов'язаний їх не повторити і не примножувати» (Костенко, 1999, с. 19). Особливу роль в цьому сенсі відіграє культура формування історичної пам'яті. Але при одній умові – за наявності у суспільстві загальновизначеного проєкту майбутнього й принципового консенсусу щодо основоположних цінностей. Якщо ж у суспільстві «гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують політичні пристрасті, репрезентація минулого здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю» (Шаповал та ін., 2013, с. 6). Адже історичний наратив у будь-якому вигляді – це не стільки фіксація подій, скільки реєстр їхнього відображення у свідомості сучасників і нащадків. Пропущений через свідомість історика факт перестає бути об'єктивною реальністю, перетворившись в образ сформований його уявою. Історія ніколи не була продуктом виключно минулого, події минулого завжди переломлені через призму свідомості історика. Як така, вона відображає не тільки епоху, а й особистість історика. Історія не лише образ минулого і віддзеркалення сучасних зацікавленостей та упередженостей. Історія – це й учитель, що не лише інформує про минуле, але й передає нам досвід минулих поколінь. Для України історія – не тільки і не стільки опис подій в історичній послідовності, а, що головніше, генеалогія нашого існування, незнаний акт борні за те, щоб існувати на цій землі і під цим небом. Це «звіт» наших предків, що має бути переданим в нашу пам'ять, а ми, якщо ми вдячні сини, повинні вчитися на цій безцінній спадщині історичного досвіду. Та чи можемо ми сказати: у нас є історія, отже ми існуємо, здійснюємося буттям на цій землі впродовж століть? Якщо так, то й історія має постати перед нами не просто зібранням фактів минувшини, а сповнитися національним буттям, стати реальністю, а не німим свідком подій що відійшли у минуле. Вона має стати світом, в якому любимо, маємо надію, сподіваємося, а не вишукуємо виправдання своєму існуванню.

Історія і традиція. Але історія не є усталеною конструкцією чи моделлю минулого, а сповнена буттєвості і як така наділена усіма характеристиками буття. Передусім це вимір можливого, тобто здатності змінюватись. Точніше, вона потенційно сповнена можливістю і як така може «проростати» не лише в сучасному, але й майбутньому. Найбільш рельєфно це постає у вигляді сталих структур

ставлення до світу, що складають підвалини нашого національного менталітету. Саме у них прихована сталість «національної фізіономії» з усіма її позитивами й негативами. Формою такої усталеності, перш за все, постає традиція, яка за своєю суттю є не чим іншим, як минулим, включеним безпосередньо в життєві процеси сьогодення. Традиція – це особливий культурний механізм передачі досвіду. Як така, вона зорієнтована на минуле як реальне у своїй смисловій наповненості, тому, безперечно, позитивна. Саме традиція формує цілісність та безперервну послідовність людського буття. Вона триває від покоління до покоління як зразки практичних, символічних дій, гідних наслідування. Необхідною духовною умовою збереження і передачі традиції є пам'ять як індивідуальна психологічна здатність і як спосіб колективного утримання життєвого досвіду.

У цій оптиці наша історія довгий час не була «кумулятивною». Якщо скористатися поняттям Леві-Стросса, вона не накопичувала великої кількості «зразків поведінки» – традицій, що були зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми причинами і якимось незрозумілим чином доповнювали і продовжували одна одну, відкидали вже здобуте (Lévi-Strauss, 1974, p. 281). На цій основі пропоновані нові обрії відкидали суспільство назад у його соціокультурному поступі.

У нас не було повного розуміння того, що, звертаючись до історії ми пробуджуємо її подієвість, розпаковуємо згаслі в її подіях смисли (Нестеренко, 1995, с. 262). Те, що стало минулим, це не музейні експонати. Це події, сповнені смислу прагнень, події, в яких пригасла, заснула актуальність, подієвість. Проте вона здатна пробудитись, актуалізуватися нашим зацікавленим ставленням до неї. Звернення до нашої історії пробуджує громадські та національні почуття, формує в нас духовний стрижень, роблячи історично відповідальними. Не випадково свого часу Ф. Ніцше зазначав: «Історія, оскільки вона сама перебуває на службі у життя, підпорядкована неісторичній владі й тому не може й не повинна стати, з огляду на її таке підпорядковане становище, чистою наукою на зразок, наприклад, математики. Питання ж про те, якою мірою життя потребує послуг історії, є одним з найважливіших питань, пов'язаних з турботою про здоров'я людини, народу й культури» (Ницше, 1991, с. 12). Важко не погодитися зі словами великого негатора про зв'язок між історією та здоров'ям людини і народу. Звичайно ж, йдеться не про здоров'я в його фізичному сенсі, а про здоров'я духу, діянь і прагнень. Той самий Ніцше писав, що «історія належить тому, хто живе в потрійному відношенні: як істоті, що є і прагне, як істоті, що охороняє і шанує, і нарешті, як істоті, що страждає і потребує звільнення» (Там само). Це означає, що проникнутися власною історією,

стати «історичним народом» неможливо, долучаючись до світу європейської історії через чиїсь інтереси. Для цього необхідно берегти і шанувати свою історичну спадщину, страждати від її плюндрування та звільняти від плям, якого б кольору вони не були, а особливо – від історичного безпам'ятства. Отже, історія потрібна тому, хто «веде велику боротьбу, хто потребує зразків, учителів, розрадників і не може знайти таких між своїми сучасниками в теперішньому» (Там само).

Потрійність відношення, згідно Ф. Ніцше, відповідає потрійності *«роду історії»: монументальному, антикварному та критичному.* «Монументальний» підхід до історії – це пошук у минулому зразків для наслідування, пошук смислів, здатних надати певної значущості та виправдати будь-які сучасні діяння. І що важливо в дискурсі цього підходу: до того часу, поки минуле зображатимуть як виключний зразок для наслідування, завжди існує небезпека певних спотворень та прикрашувань. «Антикварний» підхід своєю чергою зосереджений на фольклорі, побуті, історичних пам'ятках тощо. Що ж стосується «критичного», то суть його полягає в критичному осмисленні історичних подій та їх оцінок. Безперечно, що є сенс прислухатися до міркувань великого негатора.

Неупереджений погляд на наше ставлення до історії дає підстави зробити висновок, що ми маємо справу з усіма трьома підходами до історії. Щоправда, всі вони, особливо «монументальний» та «критичний», спрямовані на різні історичні періоди: одні широко героїзовані, інші витлумачені як суцільне історичне небуття. Внаслідок цього складалися умови для нових деформацій історичної пам'яті народу, а отже, й передумови для нових історичних схилень і манівців. Якщо слідувати логіці думок Ніцше, то для нас зараз домінувальним має стати критичне ставлення до історії. Вслухаймося в його слова: «Лише той, чиї груди стискає турбота про нужду сьогодення і хто поставив за мету скинути з себе за будь-яку ціну гнітючий тягар (минулого – *П. С.*), відчуває потребу в критичній, тобто історії, що судить та засуджує» (Ницше, 1991, с. 12).

Критичне ставлення до власної історії не означає простої зміни акцентів, позитиву на негатив і навпаки, як це нерідко у нас робилося. Критичне ставлення до власної історії – це вдумливий, неупереджений аналіз її подій, побудований на конкретиці місця і часу, а не на кон'юнктурі сьогодення. Критичне ставлення до історії – це прагнення зрозуміти її. Не виправдати, а зрозуміти в її власній суті, не фетишизуючи і не заперечуючи можливі її уроки. Історія – не мертвий музейний експонат, а жива подієва структура, і живе вона нашим сьогодення, нашим ставленням до неї. Отже, те, чим є для нас наша історія, залежить від нас самих, від

кожного конкретно. Хотілося б щоб вона стала для нас докором і уроком, приводом для роздумів і надією (Саух, 2001, с. 25).

Культурна багатополярність як методологія. Новітнє осягнення української історії має створити міцне підґрунтя для реконструкції історичної пам'яті українців й одним із першочергових завдань у цьому плані є врахування багатополярності українського політичного ландшафту. В Україні історично мирно або не мирно уживалися різні етноси, відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і «ідентичність майже завжди була або гібридною або ситуативною» (Шаповал та ін., 2013, с. 132). Це означає, що ми маємо запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольняв би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій. Нині в Україні, в умовах російської агресії, вкрай потрібна стратегія формування загальногромадської ідентичності, консолідації та стійкості суспільства за безпосередньої державної підтримки політики і культури історичної пам'яті. Відомі слова Іогана Екхарта «хто хоче стати тим, ким повинен бути, має перестати бути тим ким є» мають стати життєвим імперативом кожного українця. Стабілізація суспільства й подолання його розколу, формування міцної державно-громадської спільноти сучасного типу (політичної нації) не в останню чергу залежить від науково обґрунтованої концепції історичної пам'яті як репрезентативної форми дійсності та цементувального алгоритму архітектоніки України. Обравши європейську орієнтацію, ми мусимо дотримуватися конструктивної «політики пам'яті» і відповідно будувати свою систему освіти на всіх рівнях. Формування історичної пам'яті на цій основі має сприяти не лише поглибленню власного самоусвідомлення, але й консолідації суспільства з метою вирішення гострих суспільно-економічних, соціокультурних проблем, посиленню патріотичного виховання, рішучості протистояння російській інформаційній війні та російській збройній агресії.

Оптимальна організація й успішне здійснення формування історичної пам'яті звісно можливе лише за участі педагогічних працівників, цілеспрямовано підготовлених на основі науково-методичного забезпечення.

Головною метою вивчення історії має бути виховання соціально-активної, високоморальної особистості, ідейно стійкої, з вираженою національно-культурною самосвідомістю, яка визнає загальнолюдські цінності та вибудовує своє життя на засадах гуманістичних ідей. Іншими словами «Історія» має виконувати наступні завдання: а) формувати систему знань в контексті «факти і тільки факти», яка не має бути причиною виникнення нових протистоянь і конфліктів; б) сприяти здобувачеві

знань в усвідомленні себе, своїх витоків, національної ідентичності, інтеграції у громадянське суспільство з урахуванням його культурно-політичного розвитку, конфесійної належності, різноманітності культури; в) формувати критично мислячу особистість, яка здатна оцінювати минуле і сучасне, розуміти і поважати погляди інших людей, виявляти готовність до діалогу. Вивчення історії має бути спрямованим на досягнення таких цілей як виховання громадянськості, національної ідентичності, розвиток світоглядних переконань учнів на основі осмислення ними історично сформованих культурних, релігійних, етнонаціональних традицій, моральних і соціальних установок, ідеологічних доктрин; формування історичного мислення – здатності розглядати події і явища з погляду їхньої історичної діяльності, зіставляти різні версії й оцінки історичних подій та особистостей, визначати власне ставлення до дискусійних проблем минулого і сучасності (Коваль, 2022, с. 80). Тобто історична освіта має бути цілісною, багатофакторною і багаторівневою гуманітарною системою, що забезпечує збереження цінностей і національних традицій, наступність поколінь, консолідацію й стійкість суспільства в непростих умовах збройної агресії росії. З огляду на це, одним із ключових завдань освіти сьогодні є вдосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя до громадської компетентності учнівської молоді, яка у майбутньому зможе реалізувати свої права і свободи, впливати на відбудову України та розвиток українського суспільства.

Висновки. Збройна агресія росії активізувала питання очищення освіти від російських наративів. У зв’язку з цим особливо гостро постали проблеми, пов’язані з формуванням національно-культурної ідентичності та історичної пам’яті, що вимагає внесення коректив і уточнень до змісту професійної підготовки майбутніх вчителів у закладах вищої педагогічної освіти. Пріоритетом педагогічної діяльності сучасного вчителя має стати сприяння самоідентифікації учнівської молоді в національно-культурному просторі, усвідомлення та засвоєння нею національних цінностей, збереження української нації та історичної пам’яті. Важливим завданням педагога української школи має бути вміння об’єктивно аналізувати ситуацію та допомагати учням включати національну та громадську ідентичність у свою особисту ідентичність шляхом розуміння особливостей української культури, традицій та мови.

Тобто, основною метою підготовки молодого покоління має бути виховання кожного учня як громадянина України – освіченої, творчої особистості, в якій органічно поєднуються високі духовно-моральні якості, громадянська зрілість, патріотизм та соціокультурна компетентність. При цьому особливу увагу слід

приділяти формуванню національної самосвідомості, у процесі продукування якої виховується свідоме, емоційно-ціннісне ставлення до історії та культури свого народу, а сама особистість стає носієм і продовжувачем цієї культури.

В дискурсі нової моделі історичної пам'яті основною стратегією освіти має стати опертя на цінності українського народу, які консолідують та не піддаються часовій ерозії. І ця стратегія полягає у формуванні відповідальності кожного члена суспільства, що характеризується не віком особистості, її регіональністю, етнічною чи конфесійною приналежністю, а її поглядами, діями, вчинками, гуманістичним світоглядом та передбачає готовність до вчинків в інтересах українського суспільства.

Список використаних джерел / References

Lévi-Strauss, C. (1974). Dynamique culturelle et valeurs. In Approches de la science du développement socio-économique. Paris.

Коваль, Д. (2022). Особливість фахової підготовки майбутніх вчителів історії та правознавства у контексті формування правової культури. *Проблеми підготовки сучасного вчителя,* (2(26)), 77–87. https;//doi.org/10.31499/2307-4914.2(26).2022.267625

Костенко, Л. (1999). Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. Видавничий дім «КМ Akademia».

Кузьмінець, Н., Стадник, О., & Букіна, Т. (2023). Вплив історичної пам'яті українців на події сьогодення. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 14(56). https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.20

Мирний, М. (2020, 13 серпня). Історична пам'ять про сучасну війну: Експерти дискутували, якою вона має бути і як її формувати. *День.* (152–153). https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/istorychna-pamyat-pro-suchasnu-viynu

Нестеренко, В. Г. (1995). Вступ до філософії. Онтологія людини. Абрис

Ницше, Ф. (1991). О пользе и вреде истории для жизни. Гортипография.

Саух, П. Ю. (2001). Україна на межі тисячоліть: Трансформація духу і випробовування національним буттям. Волинські обереги/

Солдатенко, В. (2010). Збережемо історичну правду. *Історичний календар,* (14).

Шаповал, Ю., Набок, С., Нагорна, Л., Бойко, О., Бушанський, В., Киридон, А., Левітас, Ф., Баханов, К., Рябчук, М., Грицак, Я., Верстюк, В., Гнатюк, О., Рока, К. А., Гирич, І., Радзивілл, О., Турченко, Ф., Кулик, В., Калакура, Я., Перевезій, В., ... Баран, В. (2013). Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (Ю. Шаповал, Ред.). ІПІЕНД.

Яковенко, Н. (Упоряд.). (2008). Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Видавництво імені Олени Теліги.